

Sisukord

<i>Kaardid</i>	9
<i>Eessõna</i>	19
<i>Sissejuhatus</i>	21

I OSA: MUSTA MERE PIIRIL

1. Maailma äär	29
2. Slaavlaste tulek	40
3. Viikingid Dnepril	50
4. Bütsantsist põhja pool	59
5. Kiievi võtmed	68
6. <i>Pax mongolica</i>	77

II OSA: IDA KOHTUB LÄÄNEGA

7. Ukraina kujunemine	93
8. Kasakad	104
9. Ida reformatsioonid	117
10. Suur ülestõus	129
11. Jagamised	140
12. Poltava otsus	150

III OSA: IMPEERIUMIDE VAHEL

13. Uued piirid	165
14. Sünnilugude raamatud	180
15. Poorne piir	195
16. Liikvel	209
17. Lõpetamata revolutsioon	221

IV OSA: MAAILMASÕJAD

18. Rahvusriigi sünd	237
19. Purunenud unelm	251
20. Kommunism ja rahvuslus	265
21. Stalini kindlus	283
22. Hitleri <i>Lebensraum</i>	297
23. Võitjad	316

V OSA: TEE ISESEISVUSELE

24. Teine Nõukogude vabariik	333
25. Hüvasti, Lenin!	350
26. Iseseisvuse väljak	368
27. Vabaduse hind	383
28. Uus koidik	393

Epiloog. Ajaloo tähendused	405
----------------------------------	-----

<i>Tänuavaldused</i>	413
----------------------------	-----

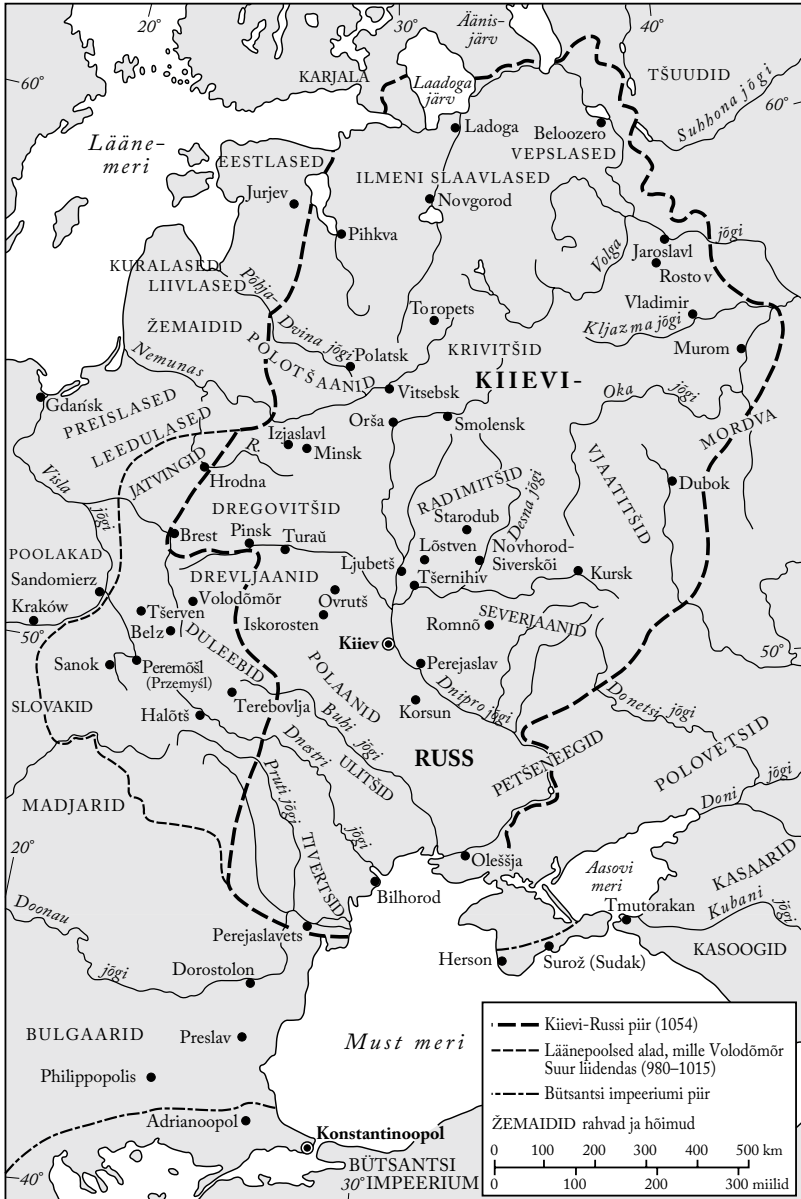
<i>Ajajoon</i>	414
----------------------	-----

<i>Kes on kes Ukraina ajaloos</i>	423
---	-----

<i>Sõnastik</i>	428
-----------------------	-----

<i>Lisalugemist</i>	429
---------------------------	-----

<i>Register</i>	437
-----------------------	-----

Kiievi-Russ, 980–1054

ALLIKAS: Zenon E. Kohut, Bohdan Y. Nebesio, Myroslav Yurkevich, „Historical Dictionary of Ukraine”. Lanham, Maryland; Toronto; Oxford: Scarecrow Press 2005.

Hetmanaat ja selle ümberkaudsed alad 1750. aastatel

ALLIKAS: Zenon E. Kohut, „Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s”. Cambridge, MA: Harvard University Press 1988, lk xiv.

Eessõna

Ameerika Ühendriikide presidentide tagandamisjuurdluste ajaloos oli see, mida alustas kongressi esindajatekoda 2019. aasta detsembris Donald John Trumpi vastu, ainulaadne. Ameerika Ühendriikide ajaloo neljast säärasest juhtumist keskendus see ainsana presidendi tegevusele välisriigi suhtes. Kõnealune riik oli Ukraina.

Viimastel aastatel on mulle ikka ja jälle esitatud sama küsimust: „Miks on Ukraina tõusnud maailmapoliitikas nii väljapaistvate kohale?” Esimest korda puutusin selle küsimusega kokku 2013. ja 2014. aasta Maidani protestide ajal, millele järgnes vahetult Vene anneksioon Krimmis ja agressioon ülejäänud Ukraina vastu, mille tagajärjel halvenesid märgatavalt Ameerika-Vene ja Euroopa Liidu – Venemaa suhted. Seesama küsimus Ukraina rollist kerkis esile tagandamisjuurdluste protsessis ja taas Ameerika Ühendriikide 2020. aasta presidendivalimiste kampaanias.

Minu vastus sellele oli ja jääb samaks. Ukraina ilmumine Euroopa ja Ameerika poliitika keskele lavale ei ole saatuse vingerpuss. Ukrainast, mis on Venemaa järel suurim postsovetlik vabariik ja nüüd Vene agressiooni sihtmärk, on saanud viimastel aastatel lahingutanner. Eri-nevalt oma idaslaavi naabritest Venemaast ja Valgevenest on Ukraina hoidnud Nõukogude impeeriumi kokkuvarisemise järgsete aastate keeles alles demokraatlikud institutsioonid ja poliitika ning suunanud end oma geopoliitilistes püüdlustes ning ühiskondlike ja kultuuriliste väärtuste poolest läände.

Venemaa väljakuulutamata hübriidsõda Ukraina Donbassi piirkonnas on nõudnud seitsme aasta jooksul rohkem kui 14 000 elu ning pälvunud lääne tähelepanu kui üks peamisi ülemaailmse demokraatia

ja autoritaarsuse vahelise võitluse avaldusi. Ukrainas toimuv konflikt ei ole pelgalt poliitiliste väärtuste võitlus. Venemaa ponnistused tõkestada oma impeeriumi lagunemist, hõivates Krimmi ja okupeerides osa Donbassist, on suureks ohuks rahvusvahelisele korrale, mille aluspõhimõteteks on rahvusriikide suveräänsus ja territoriaalne terviklikkus, ulatuses, mida pole nähtud Teise maailmasõja lõpust alates.

Kuigi Ukraina on sattunud maailma tähelepanu keskmesse alles hiljuti, on tal pikk, dramaatiline, aga ka põnev ajalugu, millele sageli heidavad varju Ukraina alasid sajandite jooksul valitsenud impeeriumide suured narratiivid. Selle läänes kuni viimaste aastakümneteni vähe tuntud ajaloo väljakaevamine impeeriumide väärkujutuse kihtide alt aitab paremini mõista mitte ainult seda üht riiki, vaid ka Euroopat tervikuna nii idas kui ka läänes. Olen kasutanud oma kirjastaja pakutud võimalust anda välja selle raamatu uuendatud versioon ja lisada peatükk Ukraina kõige uuemat ajalugu aastate kohta, mis on järgnenud selle esmailumisele 2015. aastal. See asetab Ukraina riigi ja selle piirkonna loo uude valgusse.

Serhi Plohhi
21. märts 2021

Sissejuhatus

Ukrainlased võivad kiidelda oma rolliga maailma muutmisel tõenäoliselt sama palju nagu šotlased ja teised rahvad, kellest on kirjutatud raamatuid, mis kinnitavad nende väidet, et nad on vorminud inimajaloo kulgu. 1991. aasta detsembris, kui Ukraina kodanikud läksid massiliselt hääletuskastide juurde, et hääletada iseseisvuse poolt, mõistsid nad ajaloo prügikasti ka vägeva Nõukogude Liidu. Toona oli Ukraina sündmustel suur rahvusvaheline järelmõju ja need muutsid tõepoolest ajaloo käiku: Nõukogude Liit saadeti laiali nädal aega pärast Ukraina referendumit ning president George H. W. Bush kuulutas pika ja kurnava külma sõja järel välja lääne võidu.

Järgmiseks nägi maailm Ukrainat teleekraanidel 2004. aasta novembris, kui Kiievi* väljakuid ja tänavaid täitsid pidulikud oranžides riietes rahvahulgad, kes nõudsid ausaid valimisi ja said oma tahtmist. Oranž revolutsioon andis nime paljudele nn värvilistele revolutsioonidele, mis raputasid autoritaarseid režiime Serbiast Liibanonini ja Gruusiast Kõrgõzstanini. Värvilised revolutsioonid ei muutnud postsovetlikku maailma, aga neist jäi kestev pärand ja lootus, et see ühel päeval muutub. Ukrainlased ilmusid maailma teleekraanidele uuesti 2013. aasta novembris ja detsembris, kui nad valgusid taas Kiievi tänavatele, sedapuhku selleks, et toetada tihedamaid sidemeid Euroopa Liiduga. Ajal, mil entusiasm Euroopa Liidu suhtes oli selle liikmesriikide seas madal, üllatas ja innustas Lääne- ja Kesk-Euroopa

* Eesti keeles on võimalik kasutada ka ukraina keelest lähtuvat nimekuju Kõjiv, aga selles raamatus on jäädud meil ammu kodunenud eksonüümi Kiiev juurde. – *Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui ei ole märgitud teisiti.*

riikide kodanikke ukrainlaste valmisolek marssida ja püsida tänavatel, kui väljas valitsesid miinuskraadid, päevade, nädalate ja kuude kaupa.

Ukraina sündmused võtsid ootamatu ja traagilise pöörde 2014. aasta alguses, kui protestijate ja valitsusjõudude vastasseis katkestas vägivaldselt varasemate protestide festivali- või tänavapeolaadse õhkkonna. Märulipolitsei ja valitsuse snaibrid kasutasid telekaamerate ees täiesti varjamatult lahinglaskemoona, haavates ja tappes 2014. aasta veebruaris kümneid Euroopa-meelseid meelevaldajaid. Näidatud pildid vapustasid maailma. Sedasama tegi ka Krimmi annekteerimine Venemaa poolt 2014. aasta märtsis ja sama aasta kevadel hiljem Venemaa hübrüidsõja kampaania Ida-Ukraina Donbassi piirkonnas. Kui venemeelsed separatistid juulikuus Malaisia reisilennuki peaaegu kolmesaja inimesega pardal alla tulistasid, muutus Vene-Ukraina konflikt tõeliselt rahvusvaheliseks. Sündmused Ukrainas avaldasid Euroopa ja maailma asjadele suurt mõju, andes poliitikuile põhjust rääkida „lahingust Euroopa tuleviku pärast” ja külma sõja naasmisest just sellesse maailmajakku, kus see oli 1991. aastal lõppenud.

Mis on Ukraina kriisi esile kutsunud? Millist rolli mängib nendes sündmustes ajalugu? Mis eristab ukrainlasi venelastest? Kellel on õigus Krimmile ja Ida-Ukrainale? Miks on Ukraina tegevusel suured rahvusvahelised järelmõjud? Sellised küsimused, mida on viimastel aastatel ikka ja jälle esitatud, väärivad põhjalikke vastuseid. Selleks et mõista praeguste Ukraina sündmuste taga olevaid hoovusi ja nende mõju maailmale, tuleb uurida nende juuri. See ongi väga üldises mõttes selle raamatu peamine ülesanne ja olen selle kirjutanud lootuses, et ajalugu suudab heita valgust olevikule ja seega mõjutada tulevikku. Ehkki on raske või lausa võimatu ennustada, millised on praeguse Ukraina kriisi pikaajalised tagajärjed Ukraina kui riigi tulevikule, võib retk ajalukku aidata meil saada sotti igapäevaste uudiste laviinist, reaageerida sündmustele läbimõeldult ja seega kujundada nende tagajärge.

See raamat esitab Ukraina *longue durée** ajaloo alates Herodotose aegadest kuni Nõukogude Liidu langemise ja käesoleva Vene-Ukraina konfliktini. Aga kuidas selitada rohkem kui tuhat aastat

* Pikaajalise (prantsuse k).

Prantsusmaa-suuruse maa ajalugu – maa, kus tänapäeval elab ligi 46 miljonit inimest ja kus kogu ajaloo jooksul on elanud sadu miljoneid – paarisajale raamatuleheküljele? Tuleb olla väga valiv, nagu ajaloolased ikka on pidanud olema. Lähenemine võib olla siiski erinev. Tänapäevase Ukraina ajalookirjutuse isa Mõhhailo Hruševskõi (1866–1934), kellest on juttu ka selles raamatus ja kelle järgi on nime saanud Harvardi ülikooli Ukraina ajaloo õppetool, pidas oma uurimisaineks sellise rahvuse ajalugu, kes on olnud olemas alates mäletamatutest aegadest ning elanud läbi õitsengu, allakäigu ja taasärkamise perioode, millest viimane kulmineerus Ukraina riigi loomisega Esimese maailmasõja ajal ja järel.

Hruševskõi tegi Ukraina ajaloost omaette uurimisvaldkonna, aga paljud tema kriitikud ja hilisemad kolleegid on pidanud tema lähenemist küsitavaks. Hruševskõi õpilased rõhutasid Ukraina riikluse ajalugu; Nõukogude ajaloolased jutustasid Ukraina ajalugu klassivõitlusena; mõned lääne autorid on rõhutanud selle ajaloo paljuetnoselist iseloomu; tänapäeval pöördub üha rohkem uurijaid riikideülese lähenemise poole. Need viimased Ukraina ja teiste riikide ajaloo kirjutamise suundumused on mõjutanud ka minu narratiivi. Olen ära kasutanud ka hiljutist kultuurilist pööret ajaloo ja identiteetide ajaloo uurimises. Küsimused, mida ma esitan, lähtuvad häbenematult tänapäevast, aga ma annan endast parima, et mitte omistada minevikule tänapäevaseid identiteete, lojaalsusi, mõtteid, motiive ja tundeid.

Selle raamatu pealkiri, „Euroopa väravad”, on muidugi metafoor, kuid seda ei tohiks siiski kergelt võtta või kui turundusnippi kõrvale heita. Euroopa on oluline osa Ukraina loost, nii nagu ka Ukraina on osa Euroopa loost. Euroopa stepiala lääneservas asuv Ukraina on olnud Euroopa värav paljude sajandite jooksul. Mõnikord, kui „väravad” sõdade ja konfliktide tagajärjel suleti, aitas Ukraina peatada võõramaist invasiooni idas ja läänes; kui väravad olid lahti, nagu suurema osa Ukraina ajaloost, oli see maa sillaks Euroopa ja Aasia vahel, hõlbustades inimeste, kaupade ja ideede vahetust. Sajandite jooksul on Ukraina olnud ka mitmesuguste impeeriumide kohtumispaik (ja lahinguväli) Rooma impeeriumist Osmanite impeeriumini ning Habsburgide impeeriumist Romanovite impeeriumini. 18. sajandil valitseti

Ukrainat Peterburist ja Viinist, Varssavist ja Istanbulist. 19. sajandil jäid alles vaid kaks esimest pealinna, 20. sajandi teisel poolel aga saavutas ülima võimu peaaegu kõigi Ukraina alade üle Moskva. Iga impeerium nõudis endale maad ja saaki, jättis oma jälje maastikule ja rahvastiku iseloomule, aitas kujundada selle ainulaadset piiriidentiteeti ja eetost.

Rahvus on tähtis – ehkki mitte domineeriv – analüüsikategooria element loos, mis koos pidevalt muutuva ideega Euroopast määratleb selle narratiivi loomust. Selles raamatus jutustatakse Ukraina ajalugu 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse etnograafide ja kartograafide defineeritud piires, mis sageli (aga mitte alati) langesid kokku praeguse Ukraina riigi piiridega. Siin järgitakse nende ideede ja identiteetide arengut, mis seob neid maid alates keskaegse Kiievi riigi, Kiievi-Russi aegadest kuni tänapäevase rahvusluse tekkeni, ning selgitatakse tänapäevase Ukraina riigi ja poliitilise rahvuse päritolu. Seda tehes keskendatakse raamatus ukrainlastele kui kõige suuremale demograafilisele rühmitusele ning lõpuks ka peamisele jõule tänapäevase rahvuse ja riigi loomise taga. Samas pööratakse tähelepanu ka Ukraina vähemustele, eriti poolakatele, juutidele ja venelastele, ning tänapäevast palju-etnoselist ja paljukultuurilist ukraina rahvast käsitletakse poolelioleva teosena. Ukraina kultuur on alati eksisteerinud teiste kultuuridega jagatavas ruumis, mis nõudis juba varakult teiste seas navigeerimist. Ukraina ühiskonna võime ületada sisemisi ja välimisi piire ning nende loodud identiteetide üle läbi rääkida kujutab endast selles raamatus esitatud Ukraina ajaloo peamist tunnusjoont.

Nii riikidevaheline kui ka siseriiklik poliitika annab muidu mugava jutuliini, kuid seda raamatut kirjutades leidsin, et pikas plaanis on kõige kestvamad ja seetõttu kõige suurema mõjuga geograafia, ökoloogia ja kultuur. *Longue durée* kultuuriliste suundumuste vaatenurgast on nüüdisaja Ukraina kahe liikuva piiri produkt. Ühe neist paneb paika Euraasia steppide ja Ida-Euroopa puistualade vaheline joon, teine on määratletud ida- ja läänekristluse piiriga. Esimene oli ka paiksete ja rändrahvaste piir ning lõpuks kristluse ja islami piir. Teine ulatub Rooma impeeriumi lääne- ja idaosaks lõhenemise aega ning tähistab Euroopa ida- ja lääneosa poliitilise kultuuri erinevusi, mis

on olemas ka tänapäeval. Nende piiride liikumisest sajandite jooksul on sündinud ainulaadsed kultuurijooned, mis moodustasid tänase Ukraina identiteedi alused.

Ukraina ajalugu ei saa rääkida ilma selle piirkondade ajaloost rääkimata. Piiride liikumisest tekkinud kultuuriline ja ühiskondlik ruum ei ole olnud ühetaoline. Sedamööda, kuidas riigi- ja impeeriumipiirid liikusid üle Ukraina etniliste piiridega määratletud territooriumi, löid nad erilisi kultuuriruumi, mis said Ukraina piirkondade alusteks: endine ungarlaste valitsetud Taga-Karpaatia, ajalooliselt Austria päralt olnud Galiitsia, poolakate valdusse kuulunud Podoolia ja Volõõnia, kasakate Dnepri vasakkallas ja jõe alamjooks, Slobodaa-Ukraina ning lõpuks Musta mere rannik ja Donetsi basseini, mis koloniseeriti Vene impeeriumi ajal. Erinevalt enamikust minu eelkäijatest püüan ma hoiduda eri piirkondade (näiteks venelaste ja austerlaste võimu all olnud Ukraina alade) käsitlemisest raamatu eri osades, vaid vaatlen neid koos, andes võrdleva perspektiivi nende arengust ühe või teise perioodi vältel.

Lõpuks mõni sõna terminoloogiast. Tänapäeva ukrainlaste eelkäijad elasid kümnetes uusaegsetes ja selle eelsetes vürstiriikides, kuningriikides ja impeeriumides ning omandasid aja jooksul mitmesuguseid nimesid ja identiteete. Kaks kesket nime, mida nad kasutasid oma maa kohta, olid Russ ja Ukraina. (Kirillitsas kirjutatuna on esimene neist nimedest *Русь*, kusjuures viimane täht on palatalisatsiooni tähistav pehmendusmärk.) Nime Russ töid piirkonda 9. ja 10. sajandil viikingid, kellelt kohalikud elanikud võtsid selle üle, ning viikingitest vürstid ja sõdalased said osaks kohalikest kogukonnast ja slaavistusest. Tänapäeva ukrainlaste, venelaste ja valgevenelaste esivanemad võtsid nime Russ omaks erinevatel kujudel, mis varieerusid Skandinaavia/slaavi Russist kuni kreekapärasema Rossijani. 18. sajandil võttis Moskoovia suurvürstiriik viimase oma riigi ja impeeriumi ametlikuks nimeks.

Ukrainlaste kohta oli mitmesuguseid nimetusi sõltuvalt ajast ja piirkonnast, milles nad elasid: Poolas russiaanid, Habsburgide impeeriumis rutenid ja Vene impeeriumis väikevenelased. 19. sajandil otsustasid Ukraina rahvusriikluse arendajad teha segadusele lõpu, loobudes Russi nimest ja eristades end selgesti ülejäänud idaslaavi maailmast, eriti

venelastest, võttes oma maa nimeks Ukraina ja rahva nimeks ukrainlased, ja seda nii Vene impeeriumis kui ka Austria-Ungaris. Nimi Ukraina on pärit keskajast ja varajasel uusajal tähistas see Dnepri-Ukraina kasakate riiki. 19. sajandi aktivistide jaoks olid kasakad, kellest enamik oli kohalikku päritolu, kõige ehedamad ukrainlased. Selleks et siduda omavahel Russi minevik ja Ukraina tulevik, pani Mõhhailo Hruševskõi oma kümneköitelisele suurteosele pealkirjaks „Ukraina-Russi ajalugu”. Tõepoolest, igaüks, kes kirjutab tänapäeval Ukraina minevikust, peab samuti kasutama kahte või isegi rohkemat nimetust, et määratleda tänapäeva ukrainlaste esivanemaid.

Selles raamatus kasutan ma valdavalt nime Russ, aga mitte ainult keskaja perioodi kohta. Ruteenid/russiinid tähistavad varauusaja ukrainlasi ja tänapäevast rääkides viitan ainult ukrainlastele. Alates iseseisva Ukraina riigi loomisest 1991. aastal tuntakse kõiki selle kodanikke ukrainlastena, olgu nende etniline taust milline tahes. Selles kasutusviisis peegelduvad nüüdisaegse akadeemilise ajalookirjutamise kokkulepped ja ehkki selles ei puudu oma keerukused, loodan, et see ei tekita segadust.

„Tulge ja te näete,” kirjutas „Russi ajaloo”, tänapäevase Ukraina ajalookirjutuse ühe alusteksti anonüümne autor oma teose eessõna lõpus. Mina ei saaks lõpetada oma raamatu sissejuhatust parema üleskutsega.